

NƏRİMAN SEYİDƏLİYEV*

“ÖLÜM” MƏFHUMLU SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN SEMANTİK ÇALARLARI

XÜLASƏ

Məqalədə neytral üslubda işlənən “ölüm” məfumu ilə bağlı söz və söz birləşmələrindən bəhs olunur. Azərbaycan dilində “ölüm” sözünün derivasiyası öz zənginliyi ilə seçilir. Məqalədə “ölüm” sözünün 500 sinonimi verilmişdir ki, onların da əksəriyyətini sabit söz birləşmələri təşkil edir. Bunlar da qruplaşdırılmış, bir çox ifadələrə aid Azərbaycan yazıçı və şairlərin əsərlərindən müəyyən nümunələr göstərilmişdir. Dildə işlənən sinonimlər üslubi cəhətdən fərqlənir, məna çalarları, emosiya yaradır və məndə fikri daha da aydın edir. Nümunələrdən də bunun şahidi olur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ölüm, sinonim, frazeoloji birləşmə, sinonim cərgə, danışq dili, evfemizm, üslub, əsərlərdən nümunələr.

Dilin semantik inkişafı zənginliyi əks etdirən hadisələrdəndir. Məna zənginliyi bir söz və ifadədən başqa hadisəni, əlaməti əks etdirmək üçün istifadə olunur.

Semantik inkişaf nəticəsində polisemiya və omonimlik yaranır, neytral söz kimi mövcud olur. Neytral söz sinonimlərlə öz cərgəsini zənginləşdirir. Sinonim sözlərin dildə işlədilməsi ekspressivlik, emosiya yaradır, təkrara yol vermir, fikri daha dəqiq formada ifadə edir.

Azərbaycan dili sinonimlərlə zəngin olan dillərdən biridir. Dildə işlənən sinonimlər üslubi cəhətdən fərqlənir, məna çalarları yaradır və məndə fikri aydın edir, başa düşüləcək tərzdə dinləyiciyə çatdırır.

Sinonimlər, adətən, çoxmənalılıq və qismən omonimlik prosesində meydana gəlir. Sinonimlik prosesində dominant söz alınma, dialekt, məcazlaşma və danışq yolu ilə yaranaraq, bir cərgə əmələ gətirir. Məsələn, mövcud mövzumuzla bağlı “ölüm” anlayışı bir neçə söz və ifadələrlə sinonim cərgə əmələ gətirir və onlar üslubi cəhətdən fərqlənir: ölüm – qırğın – tələf (tələfat) – vəfat – əcəl – ölüm-itim – məmat – mövt – əbədi yuxu – qara xəbər – qara kağız – ölüm şərbəti – can üstə (ölüm ərəfəsində).

Bu sinonim cərgədə “ölüm” neytral üslubda işlənən dominant sözdür, “qırğın” kütləvi surətdə böyük insan tələfatı, ölümdür, bir-birini qırma, “əcəl” insanı qabaqcadan qədərənmiş ölüm vaxtıdır (ölüm çağ), “tələf” ərəb mənşəli söz olub ən çox feillə işlənir (tələf etmək, tələf olmaq), tələfat “tələf” sözünün cəmidir, “vəfat” ölüm sözü ilə eynimənalıdır ədəbi dildə işlənir, mövt və “məmat” sözləri ərəb mənşəli olub klassik ədəbiyyatda işlənir, “ölüm-itim” “ölüm”lə yanaşı həm də yoxluq mənasındadır, “əbədi yuxu” və “şərəfli ölüm” ifadələri təntənəli üslubda işlənir. “Qara xəbər” və “qara kağız” evfemizm səciyyəli olub qürbətdə yaşayan adamın ölüm xəbərini bildirmək üçün ən çox danışqda özünü bürüzə verir, “ölüm-itim” həm də yoxluq mənasını bildirir.

“Ölüm” sözünün bir çox derivasiyası var: *öldürmək, öldürülmək, ölümcül, ölümcüllük, ölümqabağı, ölüm-dirim, ölüm-qalım, ölümsaçan, ölümsüz, ölümsüzlük, ölümqabağı, ölüm-saçan, ölümsüz, ölümsüzlük, ölüncə, ölüvay, ölüvaylıq, ölüyuyan, ölüyuma, ölübasdırma* və s.

---

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tətbiqi dilçilik şöbəsi, filologiya elmləri doktoru.

Bunula yanaşı, “ölüm” sözünün 500-ə, “öldürmək” sözünün isə 200-dən artıq sinonimini (variantını) müəyyən etmişəm ki, bunların da əksəriyyətini sabit söz birləşmələri təşkil edir.

Burada mən yalnız “ölmək” məfhumu ilə bağlı söz və ifadələr haqqında məlumat verməyi nəzərdə tutmuşam və yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, burada frazemlər çoxluq təşkil edir.

Verilən sinonim söz və ifadələrin bir qismi ədəbi dildə (kitab dilində), bir qismi danışıqda, bir qismi məcazda, bir hissəsi təntənəli üslubda, digər hissəsi isə danışıqda işlənən məfhumlardır. Həmin söz və ifadələrin bir hissəsi də evfemizm səciyyəlidir.

“Ölmək” sözünün sinonimlərlə (variantlarla) zənginliyini aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görmək mümkündür:

Adı adlara qoyulmaq, adı batmaq, adı daşlar (torpaq) altında qalmaq, adı qalmaq, adı qara daşa yazılsın, adı qara gəlmək, ağzı çəkilmək, ağzı soyumaq, ağzından nəfəsi çıxmaq, ağzını bircə dəfə açıb-yummaq, axır gəlişi (gedişi) olmaq, axır günü olmaq, axır gününü keçirmək (ölümü yaxınlaşmaq), axır nəfəsi olmaq (ölümü yaxınlaşmaq), axır yeyişi olmaq, axırı çatmaq (yetmək), axırını borcunu vermək, axirət dünyasına getmək (varmaq, qovuşmaq), axirət mənzilinə getmək, axirətə getmək, anması mələr qalmaq, anası vayına oturmaq, Allah canını alsın, Allah rəhmətinə getmək, Allahın hüzuruna getmək, Allahın rəhmətinə getmək, Allahın rəhmətinə qovuşmaq, Allahın verdiyi ömrü (ömür) bitmək, Anası matəminə oturmaq, aradan getmək (köçmək), arzusu gözündə qalmaq, yaqlarını uzatmaq, aynası hovdan düşmək, ayrılıq günü çatmaq (can vermək), babalarının yanına getmək, bada getmək, bağırsaqları qarından tökülmək, bağıri çatlamaq, bağıri partlamaq, bağıri şan-şan olmaq, bağıri yarımaq, baş gora aparmaq, başı batmaq, başı gora çatmaq (qoymaq), başı yerə gəlmək, başı yerə girmək, başına (qara) kül olsun, başını top aparsın, başını yerə qoymaq, batmaq, bayatısı çoxda çağırılmaq, beyni burnundan gəlmək, beyni havada dağılmaq, bezin qırağın çəkmək, bədəni buz kimi soyumaq, bəxt ulduzu sönmək, bir ayağı qəbirdə (ölüm ayağında), bir əldə yuyulmaq, birdəfəlik getmək, birdəfəlik rahatlanmaq (yox olmaq), boğazında boğma olmaq, boğulmaq (suda boğularaq ölmək), borc verənin borcunu qaytarmaq, boynu sınımış, boynunu yerə soxum, boyu(n) yerə girsin, boyuna ip tutmaq, boyuna ip ölçüm, boyuna kəndir tutum, boyuna qamış (qəmiş) ölçüm, boyuna qatma tutum, (bu) cahandan köçmək, bu dünyadan o dünyaya getmək, bu dünyadan ayrılmaq, bu dünyaya göz (gözlərini) yummaq, can borcunu ödəmək, can quşu uçmaq (getmək), can üstə olmaq (ölüm ərəfəsində olmaq), can vermək, candan olmaq, canı ağzından (boğazından) çıxmaq, canı cəhənnəmə (ölsün), canı bədənindən çəkilmək, canı çıxmaq (canı çıxsin), canı getmək, canı ilə əlləşmək (ölümə doğru getmək), canı ilə vidalaşmaq, canı qurtarmaq, canı rahatlanmaq, canı təslim etmək, canı torpağa qarışmaq, canını Allaha tapşırmaq (bağışlamaq), canını bağışlamaq (tapşırmaq), canını əzrailə tapşırmaq, canını əldən vermək, canını fəda etmək (vermək), canını (yolunda) qurban vermək, canını qurtarmaq, canını tapşırmaq, canını təslim etmək, cəhənnəmə getmək, cəhənnəmə təşrif aparmaq, cəhənnəmə vasil olmaq, cəhənnəmlilik olmaq, cənnətə düşmək, cənnətə getmək, cənnətlik olmaq, çəzmək, çənə atmaq, çırağı sönmək, çırağ kimi sönmək, çiyəri yanmaq, dar ağacından asmaq (asmaqla öldürmək), dar fənadan dar üqbaya rəhlət təbilini vurmaq, dara çəkmək (asmaqla öldürmək), dari-bəqayə rəhlət etmək (buyurmaq), dari-dünyadan rəhlət etmək, dari-fənadan, dari-üqbayə rəhlət təbilini vurmaq, dar üqbayə rəhlət təbili çalmaq, dəftər-kitabı bağlanmaq, dərin getmək (dərin getsin), dərin yatmaq, dincliyə

qovuşmaq, dünya ilə halallaşmaq (halallaşıb getmək), dünya ilə vidalaşmaq, dünya işığından məhrum olmaq, dünya üzündən biryolluq getmək, dünyadan ayaq çəkmək, dünyadan ayrımaq, dünyadan əl çəkmək, dünyadan əl götürmək, dünyadan (nakam) getmək, dünyadan göz çəkə bilməmək, dünyadan gözünü yığıb yummaq, dünyadan irtihal etmək, dünyadan karvanını çəkmək, (bu) dünyadan köç eləmək (etmək), dünyadan köçmək, dünyadan köçüb getmək, dünyadan naciz getmək, (bu) dünyadan payı kəsilmək, dünyanı tərək etmək, dünyanın əzablarına son qoymaq, dünyanın qeylü-qalından (əzab-əziyyətiindən) qurtarmaq, dünyasını dəyişmək, dünyaya əlvida demək (etmək), dünyaya göz(lərini) yummaq (qapamaq), dünyaya “sağ ol” demək, dünyaya təşrif aparmaq, dünyaya vasil olmaq, düşünməkdən qalmaq, elə getsin, daş da dalınca, əbədi dincəlmək, əbədi mənzilinə (mənzilə) köçmək, əbədi olaraq (birdəfəlik) həyatdan getmək, əbədi susmaq, əbədi sükut etmək, əbədi (əbədilik) yuxuya getmək, əbədi zülmətə bürünmək, əbədilik vidalaşmaq, əbədilik getmək, əbədiyyətə qovuşmaq, əcəl aparmaq (boğazlamaq), əcəl badəsini (camını) içmək, əcəl boğazlamaq, əcəl köynəyini geymək (geyinmək), əcəl-mayallaq olmaq, əcəl sandığına girmək, əcəl şərbətini içmək, əcəl taxtına çıxmaq, əcəli bitmək, əcəli çatmaq (gəlmək) (ölüm vaxtı yetişmək), əcəli-mayallaq olmaq, əl-ayağı soyumaq, əl-ayağını uzatmaq, əldən (əлиндən) getmək, əzizlərinin yanına getmək, əzrayıl aparmaq, əzrayıl canını almaq, əzrayıla can(ını) vermək, əzrayıla qismət olmaq, əzrayılın payına düşmək, əzrayılın zəhərini içmək, fani dünyadan haqq dünyaya (dünyasına) getmək (köçmək), fani dünyadan əbədi dünyaya getmək, fani dünyanı tərək etmək, fatihəsi oxunmaq, fənaya getmək (düşmək), fəvt olmaq, gedər-gəlməz olmaq, gedər-gəlməzə getmək (yollanmaq), getmək, gəbərmək, yola getmək (yollanmaq), gor evinə getmək, gora (başlaşıağı) getmək, gorbəgor olmaq, gözləri dirənmək, gönü duzlanmaq, gözləri əbədi bağlanmaq (qapanmaq, yumulmaq), gözləri (həmişəlik) qapanmaq, gözlərini (həmişəlik, (əbədi(lik)) yummaq (qapamaq), gözü (gözləri) bərələ qalmaq, gözü (gözləri) örtülmək, gözüne qaranlıq çökmək, gözü (gözlərini) dünyaya qapamaq, gözü (həmişəlik) yummaq, güdüzə getmək, güllənin qurbanı olmaq, haqq dünyasına getmək (köçmək), haqq dünyasına qovuşmaq, haqq dünyaya getmək, halvası çalınmaq, halvasını çalmaq, həlak olmaq, həmişəlik gözlərini yummaq, həmişəlik susmaq, həmişəlik tərənəmz olmaq, həyat kitabı bağlanmaq, həyata əlvida (əlvida) demək, (bu) həyata göz (əbədi gözü) yummaq, həyata vida etmək (vidayi-həyat etmək), həyatdan (birdəfəlik, əbədi, ömürlük, həmişəlik) getmək, həyatdan gözü kəsmək (çəkmək, üzmək, yığışdırmaq), həyatdan köçmək, həyatdan yox olmaq (getmək), həyatı bitmək, həyatı solmaq, həyatı sona çatmaq (yetmək), həyatı sönmək, həyatı tərək etmək, həyatın əziyyətlərindən canını qurtarmaq, həyatına son qoymaq, həyatından keçmək, həyatını başa vurmaq, həyatını bitirmək, həyatını itirmək, həyatını qurban vermək, həyatını tapşırmaq, həyatla üzülüşmək, həyatla vidalaşmaq (xudahafizləşmək), hicran şərbətini içmək, Xudavəndi-ələmin əmrini yerinə yetirmək, Xudaya vasil olmaq, ixtiyarı əldən getmək (vermək), iki ayağı gorda olmaq (ölüm ayağında olmaq), iki gözü bir deşikdən çıxmaq, işıqlı dünyadan getmək (köçmək), işıqlı dünyadan qaranlıq dünyaya getmək, işıqlı dünyadan məhrum olmaq, karvanını çəkib köçmək, keçinmək, kəfən (kəfənini) geyinmək, kəfən geymək, kəfənə bürünmək, kəfəni saralmaq (çürümək), kəlləni ağartmaq, kəlləni (kəlləsini) yerə qoymaq (atmaq), kəlləsi yerə gəlmək, kəlmeyi-şəhadəti oxunmaq, kəndiri kəsilmək, kitabı bağlanmaq, köç karvanını sürmək, köçmək, köçüb getmək, kökü kəsilmək, kül olmaq (külə dönmək; yanaraq ölmək), qaməti yerə gərilmək, qanda üzmək, qanına bələnmək, qanına boyanmaq (içgəncə ilə ölmək), qanına qəltan olmaq, qapısı bağlanmaq,

qapısı bağlı qalmaq, qara torpağa getmək (qara yerə girmək), qara torpağa qismət olmaq, qara torpağa tapşırılmaq, qara torpaq altına yollanmaq (getmək), qara torpaq udmaq, qara yer yumşaltsın, qara yerə girəsən, qara yer oğurlasın, qara yer dombaltmaq, qara yerə girmək (getmək), qara yuxu olmaq, qaranlıq dünyanın qurbanı olmaq, qarnına şiş girmək, qeyb olmaq, qəbir evinə (qəbrə) yollanmaq, qəbrə getmək, qəbirə qismət olmaq, qəlbi dayanmamaq, qərq olmaq, qətl qılmaq, qırılmaq (*kütləvi surətdə ölmək*), qulağına pambıq tıxanmaq, qulağına yuyucu (mürdəşir) barmağı girmək, qurban getmək, qurtarmaq, mahnısı oxunmaq, meyit olmaq, mərhum olmaq, məhv olmaq, məzar görmək, mirası üstünə döşənmək, mövt olmaq, murdar olmaq, mürdəşir barmağı qulağına girmək, namazı qılınmaq, nəfəsi dayanmaq, nəfəsi gedib qayıtmamaq (gəlməmək), nəfəsi (canından) kəsilmək, nəslə kəsilmək, o biri aləmə getmək, o dünyalıq olmaq, o dünyaya getmək (təşrif aparmaq, buyurmaq, xəbər aparmaq), o dünyaya köçmək, o dünyaya vasil olmaq, o yanlıq olmaq, ölüm qapısını döydü, ölüm olmaq (ölüm olsun sənə, öləsən), ölüm səfərinə çıxmaq, ölüm şərbəti(ni) içmək (dadmaq), ömrə vida etmək, ömrü bada (sadağa) getmək, ömrü bitmək, ömrü kəsilmək, ömrü qurtarmaq, ömrü sona yetmək (çatmaq), ömrü sönmək (keçmək), ömrü tamam olmaq, ömrün sonuna çıxmaq, ömrünə qələm çəkilmək, ömrünə nöqtə qoyulmaq, ömrünə vida etmək, ömrünü bağışlamaq, ömrünü başa vurmaq (vermək), ömrünü sona yetirmək, ömrünü (sənə, sizə) tapşırmaq, ömür-gün görməmək (sürməmək), ömür karvanı sona çatmaq (yetmək), ömür kitabı bağlanmaq (qapanmaq), ömür səhifəsinin qapısı bağlandı, öz əcali ilə ölmək (təbii ölümə ölmək), özünü qurban vernək, paltarı boğazlanmaq (boşçalanmaq), paltarı təzə qalmaq, papağı asılı qalmaq, papağı boşçalanmaq, papağı boş qalmaq (papağı boş qalsın), papağı mıxlanmaq, papağı yiyəsiz qalmaq, rahatlığa getmək, rəhlət təbilini çalmaq, rəhlət təbilini vurmaq, rəhmət etmək (eləmək), rəhmətə getmə, rəhmətlik olmaq, ruh(u) göyə uçmaq, ruh(u) bədən(indən) çıxmaq (köçmək), ruhu canından ayrılmaq, ruhunu təslim etmək, ruhunu torpağa tapşırmaq, ruhunun səsi susmaq, sabaha (səhərə) sağ çıxmammaq (qal-mamaq), səqərə cummaq, sağ (salamat) çıxmammaq, (ürəyinə) sinə dağı çəkilmək, son gününü yaşamaq (ölümü yaxınlaşmaq), son mənzilə getmək (köçmək), son mənzilə yollanmaq, son nəfəsdə (ölüm ayağında), son nəfəsi çıxmaq, son nəfəsi uçub getmək, son nəfəsini vermək, sönmək, sümükləri dincəlmək, sümüyü sürməyə dönmək, şamı-çırağı qara yanmaq, şəhadətə çatmaq, şəhid olmaq (azadlıq, vətən, torpaq, haqq yolunda ölmək), şam kimi sönmək (ərimək), taxtı tabu olmaq, tanrı rəhmətinə getmək, Tanrının zavalına gəlmək, tarixi tamam olmaq (ölümü çatmaq, yaxınlaşmaq), tezbazar olmaq, tələf olmaq, tərək olmaq (etmək), tərki-həyat etmək, top ağzına getmək (özünü topun qabağına verib şəhid olmaq), torpağa düşmək, torpağa getmək, torpağa girmək, torpağa kömülmək, torpağa qismət olmaq, torpağa təslim olmaq, torpağa üz qoymaq, torpağı qucaqlamaq (silahla vurulan zaman ölmək), torpaq altına getmək (ölüb basdırılmaq), toyunu görməmək, tünbətün olmaq, ürəyi dayanmaq, ürəyi dözməmək, ürəyi partlamaq, ürəyini torpağa təslim etmək (eləmək), üzünə daş qoyulmaq, üzünə ölüm tozu qoyulmaq, üzünü gor görmək (üzünü gor görsün), üzünü (üzlərini) qara yer örtsün, üzünü (üzlərini) mürdəşir yumaq (üzünü mürdəşir yusun), vaxtı çatmaq (ölümü yaxınlaşmaq), vaxtı qurtarmaq (tamama yetmək), vaxtsiz sönmək, vardan yox olmaq, varlığa əlvida demək, vay xəbəri gəlmək, vayına oturmaq, vəfat etmək (eləmək), vida etmək, vidayihəyat etmək, vurğunu gəlmək, yanına döşənmək, yataqdan (yorğan-döşəkdən) qalxmamaq, yatıb durmamaq (ayağa qalxmamaq), yer uddu (yer udsun), yer yesin, yerə batsın, yerə girmək (yerə girmiş), yeri boş qalmaq, yerin altına pənah aparmaq, yerin təkinə girmək,

yəhəri taxçada qalsın, yox olmaq, yolu qara gəlmək, yolu o yana olmaq, yolunda baş qoymaq, yolunda başla-can qoymaq, yolunda candan keçmək, yönü o dünyaya olmaq, yuxuya getmək və s.

Verilmiş bu sinonim cərgəsində *batmaq*, *getmək*, *gəbərmək*, *keçinmək*, *köçmək*, *qırılmaq*, *sönmək* sözləri məcazi mənada işlənir. “Batmaq” sözü “kütləvi surətdə tələf olmaq”. Məsələn, S.Rəhimovun “Mehman” povestində Ocaqqulu obrazının dili ilə deyilir: “*Sən öl, Vəluyyə, ev yiyəsinə qalsa, adam acından batar.*”

“Getmək” sözü “dünyanı tərk etmək” ifadəsinə uyğun evfemizm səciyyəlidir. Misal: *Nə qəm uğratsa da bir məni ifnəyə zaman, Mən gedərəmsə, məramım yənə dünyada qalar.* (M.Ə.Sabir).

“Gəbərmək” sözü həm heyvanlar haqqında, həm də insanlar haqqında işlədilir, mənəni ekspressiv edir. Qaba-kobud danışq üslubunda insanlar haqqında təhqir mənasında işlədilir. *Burda indiyə it qalar? Allah bilir harada gəbərib. İndi səni də göndərəm onun yanına.* (Gülzar İbrahimova. Azərbaycan dili – 7-ci sinif). İnsanlar haqqında: *Ağlamaqdansa gəbərmək daha xoş.* (H.Cavid).

“Keçinmək” və “köpmək” sözləri evfemizmdir: *Səhər üzü idi, dağlardan əsən sübh küləyinin nəfəsi [şairi] üsüdü, Afaq isə artıq keçinirdi.* (Ə.Məmmədخانlı). *Gördüm artıq keçinmiş! Ağlaya-ağlaya mən; Onu dəfn etdim həməni.* (B.Vahabzadə). *Ona bel bağlama o qərdərdə sən; Bəzən açılmamış, gül, bağban gedir; Yarat sən, sən köçəndə ellər söyləkəsin; Dünyadan ən gözəl bir insan gedir.* (M.Rahim).

“Qırılmaq” kütləvi surətdə ölməkdir: [Molla Sübhan:] *Oğullarımız qırıldı, analarımız balasız, qızlarımız qardaşsız və oğullarımız atasız qalıb, ac-yalavac fəryad edirlər.* (C.Cabbarlı).

“Sönmək” evfenistik səciyyəli söz olub mənada emosiya yaradır: *De sağsan, yoxsa ki, ... Söndünmü, ana! (Əli Kərim). O gecə təqvimin ən ağır günü kimi bəşəriyyətə yazıldı. Bu insanların şad, xürrəm həyatları ani məqamda birdəfəlik söndü. Necə-necə insanın ülvi ümidlərini söndü bu gecə.* (Mürsəl Qurbanov “Şəhid qanı yerdə qalmaz”).

Bunlarla yanaşı, “ölmək” məfhumunu bildirən frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **Danışq dilində qarğış kimi işlənənlər (bəzi ifadələr söyüş, qaba-loru səciyyəlidir);** bu cür ifadələrin əksəriyyəti nida formasında olur: adı adlara qoyulmaq, adı batmaq, adı daşlar altında qalmaq, axır gəlişi (gedişi) olmaq, axır günü olmaq, axır yeyişi olmaq, axırı çatmaq (yetmək), anası mələr qalmaq, Allah canını alsın, anası matəminə oturmaq (otursun), başı batmaq, başına ildırım düşsün, başına (qara) kül olsun, başını top aparsın, bir əldə yuyulmaq, boynu sınımış, boynunu yerə soxum, boyu yerə girsin, boyuna ip tutum, boyuna ip ölçüm, boyuna kəndir tutum, boyuna qatma tutum, dərin getsin, dərin gedəsən (getsin), elə getsin daş da dalınca, eybini qara torpaq örtsün, əzrayıl canını alsın, qanına bələnmək, qapısı bağlı qalsın, qara yer yumşaltsın, qara yerə girəsən, qara yer dombaltsın, qarnına şiş girsin, qulağına yuyucu barmağı girsin, mürdəşir barmağı qulağına girsin, mürdəşir görmüş, mürdəşir üzünü (saqqalını) yumuş, mürdəşir yumuş, ölüm olsun sənə, ömrü kəsilmək, papağı boş qalsın, şamı-çırağı qara yansın, taxtı tabu olsun, tanrının zavalına getsin, tünbətün olsun, üzünü gor görsün, üzünü qara yer örtsün, vayına oturmaq, yanına döşənmək, yer udsun, yer yesin, yerə batsın, yerə girmiş, yeri boş qalsın, yəhəri taxçada qalsın və s.

Fikrimizin doğruluğunu təsdiq etmək üçün bu ifadələrin bəzilərinə yazarların əsərlərindən nümunələr göstəririk:

Adın batsın Afət! (“Qayınana” filmindən), *Daşa yazılsın adı onun!* (Vasif Ənvəroğlu), *Arvad başını sinəmə söykəyib başladı, nə başladı :- Səni boynuburuq qoyanın anası mələr qalsın, necə ki qaldı!* (Bircə), *İmam Əli (aleyhis-salam) dedi: Anan matəminə otursun! Bilirsənmi, istiğfar təkcə dildə deməklə deyil.* (Qurani-Kərim), *Sənin başın batsın! Kaş sən heç gəlib bunu görməyəydin, – deyə Mahmud əmi Əsədin üstə çıxır və özü də qaçanlara qoşulub, kəndə sarı yönəldi.* (B.Talıblı). *Sənə diplom verənin başını top aparsın.* (Bəxtiyar Hidayət), - *Bir az asta, Liza. - Lakin at hey çapırdı, sonra şahə qalxdı. Varlı hirsələnib çıxırdı: - Eeh, görüm sənin boynun sinsin!* (Uşaq Bilik Portalı), *Onun boyu yerə girsən, mənsiz bir işi də bacarmır.* (“Mədəniyyət” qəzeti), *Barmağımı dişlədim: - Bu yığvalı qara gəlmiş, özünü Van Qoqa oxşatmaq istəyir. Ona görə dədəsi ilə gündə dalaşır. Boyuna ip ölçüm hey!* (“Mədəniyyət”), *Boyuna qamış ölçüm; Günlərin!* (Qəşəm İsabəyli), [Xrdaxanım:] *Səbəbin Allah evin yıxsın, tünbətün olsun, dərin yatsın, evi başına uçsun, dərbədər olsun məni bu evə düçar eləyəni!* (N.Vəzirov), *Səni görüm... eybini qara torpaq örtün.* (“Ədalət” qəzeti), *Aman canın yansın; Canını Allah alsın!* (Qumuq folkloru), *Market Vəliş söhbətə qoşuldu: - Şaka, Rəmişin dostu deyilsən? Rəmişə de birini bağışlasın.- Rəmişi Əzrayıl tapa bilmir canını alsın, mən hardan tapım?* (Aqıl Abbas), - *Ay səni qara yerə girəsən. Fərruxun oğlunda nə günah var ki, onunla dalaşırsan.* (Ə.Vəliyev), - *A qara yer oğurlasın səni, bu nə işdi başımıza gətirdin.* (Ə.Cəfərzadə), [Gülpəri:] *Qarnına şiş girsən, a molla! Gördün hələ, mənə dırnağa baxmadı!* (N.Nərimanov). *Qulağına yuyucu barmağı girsən.* (Borçalı folklor örnəkləri). *Şiraz şəhərində narazı sakinlər «diktatora ölüm olsun» şüarı səsləndirərək rejimə nişrətlərini bildirirlər.* (“İki sahil” qəzeti). [Güləndam:] *(Xanpərvər bəyimin qolundan tutub). Püstəbanu bəyimi görüm şamı-çırağı qara yansın! Nə olacaq, biabırçılıq!* (N.Vəzirov). *Əgər biri, tikməkdə olduğum binaya gəlib desə ki, – “Ay sənə mühəndis deyəni tünbətün olsun, niyə bu armaturu, qəlibi tərsiməshəb yığmısən!”, ilk əvvəl duruxardım.* (Rəşid Bərgüşadlı), [Fatma xanım:] *Bu zamanın gəlinlərinin üzdərinə daş yamansın, üzdərinə qara yer örtün.* (N.Vəzirov), *Mən gördüm üzünü, heç kəs görməsin; Üzünü gor görsün qürbətini; Nə yaşamaq olur, nə ölmək olur; Ağrısı ağırdı həsrətin.* (Zəlimxan Yaqub), [Güləndam:] *Mürdəşir yusun üzünü, murdar uşaqları!* (Qaçır.). (N.Vəzirov), [Güləndam:] *(kənara). Dişim bağıracağı qırır, cana doymuşam, mürdəşir yusun saqqaluvu!* (N.Vəzirov), [Çiçək xanım:] *Cəhənnəm köpəyinə oxşayırsan, a biiman, heç bir güzgü alıb, mürdəşir yumuş üzünə baxırsanmı? Sənin sifətini görənlə sill tapar, gərək kəffarə versin.* (N.Vəzirov). [Güllü:] *Yalançının balaca uşağının vayına oturum.* (Ə.Haqverdiyev), *Dilimin ucuna qədər gələn sözləri geri qaytara bilmədim: «Başın yerə batsın!»* (Seymur Verdizadə), [Şərəfnisə xanım:] *Uşağı yerə girsən. Dinc oturur məgər. Səhərdən bəri qoymuşub ki, iki çəngə yun dərim, elə şitəngilik edir.* (M.F.Axundzadə), *Görüm onun papağı boş qalsın.* (Cəlal Bərgüşad), *Boş-boş danışmayın, biz bizə düşən haqqımızdan keçməyəcəyik əyər verməsələr də, haram-haram xoşları olsunlar, korana əzizlərini alsın, əllərindən şəxsən mənim payımı yeyəni Allahın zavalına gəlsin!* (Durtna Muradova), *Vurğunun güclü gəlsin! Qanına qaltan olasan! ... Tanrının zavalına gələsən! Torpaq başına!* (Ədəbiyyat portalı), [Sadıq:] *Çıxıb onu tuşlayıb elə vurram ki, ağzını bircə dəfə açıb-yumar.* (Ə.Haqverdiyev), [Padşah:] *Ey mənim sevimli hərəmə, daha qocalmışıq, bu gün, sabah axirət mənzilinə gedəcəyik.* (“Şəms-Qəmər” nağ.), [Ocaqqulu:] *Qatırı axsaq olanın atası tünbətün olsun!* (C.Cabbarlı). *Üzünü mürdəşir yusun onu yazıçı*

olan yerdə. (M.İbrahimov), *Gözəl doluxsundu, - Məgər mən yazıq deyiləm?! Belə ağır gündə külfətin qarğışasını kimin üstünə tökmək istəyirsən, mənim? Görüm o Topalın – Əbilinin yəhəri taxçada qalsın.* (Əşir Bəşiroğlu). [Arvad:] *Qanına bələn ay İsgəndər, beləcə qanına bələn!* (M.Süleymanlı).

2. Evfemizm səciyyəli ifadələr: Allah(ın) rəhmətinə getmək, aradan getmək (köçmək, can vermək, canını (yolunda) qurban vermək, dünya ilə vidalaşmaq, dünyadan (nakam) getmək, dünyanı tərək etmək, dünyasını dəyişmək, əbədiyyətə qovuşmaq, gora (başiaşağı) getmək, həlak olmaq, həyata əlvida (vida) demək, həyata göz yummaq, həyatdan köçmək (getmək), həyatı başa vurmaq, həyatı sona çatmaq, həyatı tərək etmək, kəfən geymək, qaranlıq dünyanın qurbanı olmaq, qəbrə getmək, o dünyaya köçmək, ömrünü (sənə, sizə, bizə) tapşırmaq, ömrünü başa vurmaq, özünü qurban vermək, rəhmətə getmək, rəhmətlik olmaq, son mənzilə getmək (köçmək), tanrı rəhmətinə getmək, vaxtsız sönmək və s.

Ay molla dayı, keçən həftə qoca atam rəhmətə getdi. Allah sizinkilərə də rəhmət eləsin. (Ö.F.Nemanzadə). *Hicrətin 1330-cu (1892-ci ilində Sübhü-əzəlin vəfatından sonra Mirzə Yəhya Dövlətabadi Tehrandə Əzəliyyə firqəsinin rəhbərliyini öz üzərinə götürsə də, əksəriyyəti təşkil edən Kiprdəki tərəfdarlarına nicat verə bilmədi. Beləliklə, “Əzəliyyə” çox tez bir zamanda zəifləyib aradan getdi.* (Vikimənbə), *Deyir – Ata, ölürəm! Ac, sovuq otağında; Götür məni! Ata, qoy can verim qucağında.* (C.Cabbarlı). [Qarı:] *Canlarını yolunda qurban veriblər.* (“Şahzadə və Mələykə” nağılı). *Zakirlər Sultanı fani dünya ilə vidalaşdı.* (Sahar Azəri). *O, səksən yaşında ömrünə vida edirdi; Bir yaxşı iş görməmiş bu dünyadan gəldirdi.* (N.Rəfibəyli), *Mirlətif şücaəti ilə əbədiyyətə qovuşdu, əsl Vətən oğlunun çətin məqamlarda edə biləcəyi son borcunu şərafətlə yerinə yetirdi.* (“Respublika” qəzeti). *Ərə gedirəm, ərə gedirəm. Ər olmasa, gora gedirəm.* (“Pıspısa Xanım və Siçan Solub bəy” nağılı). *Toyda at çaparkən Mahmud xan atdan yıxılıb, həlak oldu.* (“Səadət və Səyyad” dastanı), *Bir neçə aydan sonra xan əmi həyata vida dedi.* AZƏRTAC. *Aprelin 10-da isə diqqətçil və qayğıkeş direktor qəfildən həyata əlvida dedi.* (“Xalq qəzeti”). *O vaxt Səməd Vurğun həyatdan köçmüşdü.* (S.Qədirzadə). *Atam çoxdan həyata göz yummuşdu.* (G.Hüseynoğlu). *Əmin Nurullaxan vəfat etdikdən sonra arvadı Sona və qızı Xədicə bir-birinin ardınca həyatdan getdilər.* (Nəmini Əyyub), *Nəhayət Leninin öz doğma qardaşı dar ağacında həyatını başa vurmuşdu.* (M.İbrahimov). *Diktator oğlunun Parisdəki lüks həyatı sona çatdı.* (İnternet saytı). [Nazim:] *Qaranlıq dünyanın qurbanı olub.* (“Ata ocağı” film-serialı). [Xan:] *Ölənədək bir kəsə əl açmayacağam, anam məni mərdanə doğub, mərdanə də qəbrə gedəcəyəm...* (N.Vəzirov). *Təqsirim olmasın gedim zayə; Qırılıb mən, köçüm o dünyaya.* (C.Məmmədquluzadə). *Ay ötdü, il dolandı, bir müddətdən sonra ala köpək ömrünü başa vurdu.* (S.Rəhimov). *Yazıq Leyli Məcnun deyə-deyə ömrünü sənə tapşırırdı.* (“Leyli və Məcnun” dastanı), *Bunsuz insan heç vaxt özünü qurban verə bilməz, həyatından keçə bilməz.* (M.İbrahimov). *Bizim padşah rəhmətə gedib.* (“İrvahım” dastanı). [Müxbir Musa Yaquba:] *Zəlimxan Yaqub, Qəmbər Şəmşiroğlu ilə dost idiniz, get-gəliniz var idi. Onlar Allahın rəhmətinə qovuşub. Övladları yanınıza gəlirmi, kefinizi soruşurmu?* (Müsahibə). [Şahmar E.:] *Sənin ömür çırağın vaxtsız söndü, Əliyar.* (“Azərbaycanın Milli qəhrəmanları”). [Bənnə Həsən:] *Nəsdərən dünən Allah rəhmətinə getdi, aparıb basdırdıq* (“Nəsir və Nəsdərən nağılı”). *Ay molla dayı, keçən həftə qoca atam Allah rəhmətinə getdi. Allah sizinkinə də rəhmət eləsin.* (Ö.F.Nemanzadə). *Hər ikisinin soyadı Zadə sözü ilə bitir, hər ikisi elmdə, təhsildə insanların qəlbində dərin izlər qoyaraq dünyanı tərək etdi.* (Fuad Qurbanov “Azərbaycan müəllimi” qəzeti).

3. **Təntənəli üslubda işlənən ifadələr:** canını Allaha tapşırmaq, canını bağışlamaq, canını tapşırmaq, dünyadan irtihal etmək, dünyaya əlvida demək (etmək), əbədi (əbədilik) yuxuya getmək, Əcəl badəsini (camını) içmək), əcəl şərbətini içmək, həyatla xudahafizləşmək (vidalaşmaq), ölüm şərbətini içmək (dadmaq), rəhlət təbilini vurmaq, ruhunu təslim etmək, ruhunu torpağa tapşırmaq, torpağa təslim olmaq və s. Nümunələr:

Vaxt gəldi Əhmədin atası qəfildən azarlayıb canını bağışladı oğluna. (“Əhməd və Sənəm” nağılı). *Gövhərtac bihiss yıxılıb canını tapşırırdı* (Ə.Haqverdiyev). *Küçənin solunda şəhid eloğlum; Canını tapşırıb ulu göylərə.* (B.Vahabzadə), *Duyan qəlb, düşünən ürək, sadəliklə səmimiyyət arasındakı məsafəni böyük insanlıqla fəth edən Cabir Novruz 2002-ci il dekabrın 12-də ömrünün 70-ci ilində dünyaya əlvida dedi.* (“İki sahil” qəzeti). [Çingiz İldırım:] *Xanların xəyanətinin nəticəsində qaçaq Süleyman namərd düşmənin xain gülləsinə dünyaya göz yumur.* (Ə.Vəliyev), *Limanda lövbər atıb hərəkətsiz dayanmış ticarət gəmiləri elə bil əbədi yuxuya getmişdi.* (M.Hüseyn). [Kərəm:] *Qeybət eldə əcəl badəsini içdi.* (“Əsli və Kərəm” dastanı). [Lətif şah:] *Lətif şah da əcəl şərbətini içər; Ruhum quşu qalxıb bədənədən uçar.* (“Lətif şah” dastanı). *Bir neçə gündən sonra padşahın xəstəliyi şiddətlənib ölüm şərbətini içdi.* (“Şəminin nağılı”). [Süleyman tacir arvadına:] *Saçıma dən düşüb, bu gün-sabah dar fənadan dar üqbaya rəhlət təbilini vuracağam.* (“Tapdıq” nağılı). *Duyan qəlb, düşünən ürək, sadəliklə səmimiyyət arasındakı məsafəni böyük insanlıqla fəth edən Cabir Novruz 2002-ci il dekabrın 12-də ömrünün 70-ci ilində dünyaya əlvida dedi.* (“İki sahil” qəzeti). *Ancaq o, bəlkə bütün bunlarla baş edərdi, əgər uğruna savaşıdığı, qəlbini, ruhunu təslim etdiyi insan güclü xarakterə sahib olsaydı.* (Şahanə Müşfiq).

Yuxarıda göstərilən ifadələrin bir çoxu isə müxtəlif çalarlarda işlənir və biz bunun üzərində çox dayanmaq istəmədik. Nəticə olaraq onu qeyd edək ki, “ölmək” və “öldürmək” sözləri qorxu hissi yaradaraq, insanlar tərəfindən xoşa gəlməyən, hüzn, kədər doğursa da, həmin sözlər öz zənginliyi ilə digərlərindən fərqlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. N. Seyidəliyev. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. "Elm və Təhsil", 2012, 120 səh.

Nariman SEYİDALIYEV SEMANTIC NUANCES OF WORDS AND PHRASES, SIGNIFYING THE CONCEPT OF «DEATH»

Abstract

The article describes the words and phrases associated with the concept of «death» and used in a neutral style. The derivation of the word «death» in Azerbaijani language is especially rich. The article gives 500 synonyms for the word «death», in which the main part is made up of phrases. They are grouped and illustrated with examples from the works of Azerbaijani writers and poets. Synonyms used in language have stylistic coloring, shades of meaning, create an emotional mood and summarize the idea in the text. This is clearly seen in the examples.

Key words: Azerbaijani language, death, synonym, phraseological combination, synonymic series, colloquial language, euphemism, style, examples from literary works.

Нариман СЕЙИДАЛИЕВ

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОТТЕНКИ СЛОВ И ВЫРАЖЕНИЙ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ
ПОНЯТИЕ «СМЕРТЬ»**

РЕЗЮМЕ

В статье описываются слова и словосочетания, связанные с понятием «смерть» и используемые в нейтральном стиле. В азербайджанском языке деривация слова «смерть» отличается разнообразием. В статье даны 500 синонимов слова «смерть», основную часть которых составляют устойчивые словосочетания. Они сгруппированы, иллюстрированы примерами из произведений азербайджанских писателей и поэтов. Синонимы, используемые в языке, обладают стилистической окраской, оттенками значений, создают эмоциональный настрой и конкретизируют мысль в тексте. Это наглядно видно на примерах.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, смерть, синоним, фразеологическое сочетание, синонимический ряд, разговорный язык, эвфемизм, стиль, примеры из произведений.*